

ZAPIS O DJELIMA LJUDSKIH RUKU

SREBRENIČKI INFERNO

(Džemaludin Latić, "Bosansčica print", Sarajevo 2001.)

Malo je knjiga kao što je *Srebrenički inferno* Džemaludina Latića. U poslijeratnoj bošnjačkoj književnosti ona je kontinuitet i nadgradnja *Romana o Srebrenici* Isnama Taljića i *Kuća na vodi* Huseina Haskovića. Međutim, gotovo je nevjerovatno da je pojava nsvakidašnje knjige na bosanskohercegovačkim prostorima izazvala gotovo sveopću šutnju u književnoj kritici. Uobičajeno je pitanje hoće li izvanknjiževni razlozi nadvladati nad književno-aksiološkim kriterijima ili će, ipak, *Srebrenički inferno* odjeknuti eksplozivnom književnom snagom koju nosi, pitanje je na koje se odgovor tek očekuje.

Ostajemo pri ocjeni da je Latić, poslije izvjesne pauze, pjesnički "povratak" učinio maestralnim, demonstrirajući pjesničko umjeće svojstveno samo rijetkim pjesničkim veličinama. Odlučivši se za naslov *Srebrenički inferno* pravi parabolu koja djelu daje dimenziju klasičnog. Tu dimenziju pojačava odabirom gotovo ugasle epske forme epa i strofe (tercine, tercine rime), kakvu je koristio Dante pjevajući svoju *Komediju* koja iza Bokača ima atribut "božanstvena", evokacije, uobičajene za klasične epske forme...

Svakako da to, kao ni bilo što drugo, u *Srebreničkom infernu*, nije pjesnički slučajno, jer je bol i stradanje Bošnjaka u periodu koji posljednja Latićeva knjiga obružuje, gotovo mitska, teško pojmljiva ljudskom umu, stoga pripada kontinuetu nsvakidašnjeg ljudskog stradanja, te je prirodno da je pjesnik svoje djelo odjenuo u klasične forme. Kao što će Dantea kroz raj (džennet) provesti Beatrice, Latićeva je pjesnička sudbina da ga (kao i njegove čitaoc) kroz bosanski džehenem (pakao) provodi Neznana Bošnjanka.

"Život koji sam dotad uživala / sad mi se kao san pradávni čini..." kaže ona koja će nas provesti nsvakidašnjim putem kroz koji su prošli Bošnjaci. Nemirna i gotovo sama u čudu šta sve može preći preko ljuski leđa kaže: "...tako se u svijest vraća ta grozota / o kojoj, sretni, pričati vam kanim!"

Uhvaćena sa porodicom, u gotovo idiličnom bosanskom selu, gleda surovu smrt svojih najbližih: "Žalila sam što sad se ne nadnosim / pokraj dva moja i nad se zaklanu.", koju krvnici objašnjavaju: "Ovo osveta je svima vam za jučer / kad kotile ste izdajnike roda / sred Kosova polja što je potučen!"

Tama definitivno ulazi u njen život i nastaje hod bez svjetla: "...u kakvoj strašnoj smrti mi preseli! / (...) / svjetla u pustom životu nestane..."

Kravnici se zadovoljavaju time što su joj ubili muža i sina, odveli zauvijek kćer, nedoraslo djevojčce, nego bosanskoj ženi priređuju patnju punu poniženja. Ne stavljaju samo nju na kušnju nego dovode zarobljenog Bošnjaka, koji ako želi ostati u životu mora obesčastiti sestru po vjeri. Ponos mu ne dozvoljava da to učini zašto ga četnici živa oderu na kraju logora. Kao po krugovima pakla, raste zločinačka mašta i patnje koje priređuju zarobljenim Bošnjacima sve su teže: "A muke koje preživjesmo potom / nijedna pamet ljudska ne domaša!". Na molbe da s mukama prestanu ili im bar podare lakšu smrt neljudi odgovaraju hroktajima, ili kako to pjesnik kaže: "umilne molbe krvnicima bijesnim / uputi dižić podlaktice svoje. / Uzvратиše im hroktajim žestnim..."

Kada traži razloge za četničko ponašanje, moguću inspiraciju za zvijersko ispoljavanje, pjesnik ih locira u stihove nekih od njihovih sunarodnika, Zmaja i Njegoša: "i sricat verse kao knjigu svetu / pjesnika svoga od majke jezika / što pjevao je o oružju kletu // i grobu što će za boja velika / boriti se kad im oduzmu živote / Tu bješe krvi, kala i pvika / (...) / I još naveze stihove zloćudne / da zaudara zemlja Muhammedom / i rike odža Cetinje da bude!"

U nastalom stanju smrt metkom se doživljava kao nagrada, kako nam junakinja kazuje: "i svakog dana molih ih umilno / da jednim hicem i mene pometu".

No, njena sudbina nije da umre, njena je sudbina teža od smrti. U takvom stanju, uprkos vjerskim uvjerenjima, samoubistvo se javlja kao jedino moguće rješenje: "smucam ko roblje kroz njihve logore, / gdje prodaju me, muče i siluju! / Iz jednih padam u kandže još gore / (...) / šćeg vrebam zgodu da skratim si more!"

I poslije nekoliko neuspjelih pokušaja da sebi prekrati život, biva nagrađena snagom kojoj se nije mogla nadati. Nažalost, snagu joj daje tuđa patnja. Susreće druge mučenice, zarobljene u srpskim logorima: "Svaka mi priču leti pričat svoju, / i, ko mati im, ja ih slušat sviju / smetnuvši s uma grudobolju moju."

I u tom stanju nalazi snage da olakša drugima, i mladim zarobljenim ženama mijenja majku:

"...Šćeri moja mila, / reći ću ti ko da sam ti i majka, // nemoj da sebe s nečeg bi krivila, / jer nisi griješna, - i tada joj velim: / Ti si u rajju sebi gnijezdo svila!". Logorska mučenja se nastavljaju i zarobljeni mole: "I svaki bi put počela drhtati / kada bih čula braću kako mole: / 'Ubij me puškom, nemoj me klati'"

Kulminacija nastupa kada među logorše dovode hodžu: "Jedne večeri, kada se pomami / ko zebanija kad hoće gutati, // stjeraše sve roblje, u ponoćnoj tami, / muško i žensko, u jednu arenu: / da, s tijelom, i duh zatru nam na kami!" s namjerom da izmučenim tijelima ubiju i duh: "...da pustiš vjeru crnog Arapina / koju je sultan u vas usađivo // pa da se vjeri serpske carevine / povratite svi, noćas, hametice!". Na četničke zahtjeve, hodža odgovara: "Ti šćepa tijelo, žedna pijavice, // dok sam bez štita, goloruk i sputan, / ucjenjen svojom obitinjom bio, / al' mi u dušu što zna svoga puta, // kad bi iz prsa stoput je vadio / i stoput klao njenu žilu, / nečeš pljunuti, ven pobenavio!"

Ali ubilačka mašta ne posustaje: "Sad mi doved' te njegovu hanumu!" Pred očima njegove žene noževima mu urezuju krst i četiri ćirilčna slova s: "Dok je iz grla pušto avaz nujan // kroz krv koja ga potokom obliva / na čet'ri strane njihova simbola / sada mu kao teljig slova kriva, / (...) / urezaše, sve vrteć izokola!". Patnjama tu nije kraj jer četnici izvode njihova sina kojeg pre njegovim roditeljima i logorašima kolju: "ona iz šutnje slutnja se razgrne: / ugleda svoga najstarijeg sina / kako ga vode do grobnice crne! / (...) / Kada je pred cilj svoj taman htjela stati / na njene oči njenog sina zboduo / u dno grla, gdje počeo još rasti / (...) / I gledala ga u dječacke oči / dok mu iz grla krvca je šikljala."

I nadnesena nad mrtvim sinom, hodžinica izgovara jedan od natužnijih ispraćaja u bošnjačkoj književnosti: "Smrti su ljudske, sine, svakojake"; / poče besjediti znajući da je čuje, / 'kakvi životi, i one su takve, // i svaka do svoga trenutka putuje, / o čemu znanje nikom nije dato, / jer svako je za drugi danak snuje, // ali tvoja smrt, čisto moje zlato, / to ogrlica tvoga je života / sa kojom ćeš, u saffu nagizdatom, // kroćit u vrh dženetskih divota: / dvorce šehida, koji rad' islama / ovoga svijeta ostaše sirota!"

Svoje halaljivanje sa najstarijim sinom još nije bila završila a četnici počinu sprovođiti, na svirep način, svoj gnusni scenarij: "Ona to ne bje završila

jako, / a s iste strane toga mjesta kleta // vodiše dvoje, malo i ne jako; / jedno je drugom do uha naraslo, / al u mjerenju zlom i naopakom // muškić je iznad dvocjevke staso!“

U momentima dok spremaju smrt za dječaka, u djelu Džemaludina Latića *Srebreniči inferno* dešava se nešto što bi mogli tumačiti kao izvanljudsku intervenciju: “A kad skrviše da dječaka svežu / da mu na oči oca satrvana // i majke hude grkljan mlad prerežu, / moj me glas tajni sa mjesta pokrenu / da u toj cvilki, kletvi i metežu // zaletim se njihovome plijenu / i da ga otmem ispod rata kame. / (...) / i ja s dječakom u roblju se nađe / da ne znam kako, i krajem dimija / skrih ga za sebe, a krvnik ga zgađen, // i sam ustrašen, il sit da ubija / nakon što prekla curicu ko lane, / smetnu sa uma, il bijāše pijan.”

Od tada Neznana Bošnjanka, kazivač i svjedok strašnog stradanja, u zamjenu za svoju rođenu djecu, ima dječaka s kojim će dočekati i stradanje Srebrenice kao završni pečat ukupnog stradanja Bošnjaka. Bližio se i kraj agresiji što su žene u logoru predosjećale s teškim bremenom koje su godine robovanja donijele: “tako smo i mi stečenim instinktom, / u'ći te noći s početka jula, / a do godišta dvijehiljaditog // pet ih nijesu bila još minula / (...) / Iza svake išlo je jedno tuđe, / (...) / protuprirodno bili zanijeti.”

Logor je oslobođen a zarobljene ispraćene pogrđnim psokama četnika, opterećene sramom kojem su najmanje doprinjele: “Napolje kučke? dra se sred memljive // barake jedan! 'Rospije i droce, / poneste peškeš vašim balijama! / doda uz naše jecaje i hropce. // Po dva su tega visila na nama: / jedan od sreće što će prestat muke / od napasti im, a drugi od srama.”

U susretu sa Jevrejkom, zapolenom pri UN-u, saznaje da su krvnici samo produžea ruka daleko moćnijih koji stradanja promatraju sa pristojne daljine: “O, sestro, dok vas jedan ovdje kolje / onaj drugi, što od njega je jači // i danas vlada svjetskim prestoljem, / mig mu svoj šalje na načine mnoge / da poso svrši što brže i bolje, // ama to kriju kao zmija noge!”

Ovaj susret je prilika da se prisjete kako su, nekad, stradali Jevreji, koji danas “mače skriva(ju) za granu bijelu”, ali bošnjačka stradanja prerastaju do razmjera da se mogu uporediti sa strahotama Sudnjega dana: “i ko što su njih kukasti orlovi /

gradili žicom dok ih ne izruče / lokomotivi čiji će točkovi // odvesti ih grotlu smrti u naručje, / tako su i nas kidisali gnjati! / Geto u polju - bodljama obručen, // ko mahšer na dan kad će Sunce stati / iznad tjemena, kad će mozak vriti, / i kad će majka od dijeta bježati, // i kad će dijete od straha sjediti... / Geto u polju bijelih jamenija, / sitna sibijana staraca povitih // ko pijanci, a niko nije pijan;”

Poslije scena u kojima se razbacana tijela Srebreničana: “Po njivama, sred čkalja polegnuta / u svakom jarku i iza okuka - / tijela... ko zvjerskim zub'ma rastrgnuta!” u posljednjem pjevanju Neznana Bošnjanka, sa svojim jetimom, stiže do Ravene gdje je sahranjen Dante Aligijeri, pisac *Pakla*. Susreće se s kršćankom Marijom. Kao one koje vjeruju, razumiju se. Angažiranost najavljenju u stihovima pozajmljenim od Czeslawa Milosza “Šta je poezija koja ne spašava / Narode ni ljude? / Učesništvo u zvaničnim lažima...”, Latić demonstrira kroz nuđenje rješenja: “Marija, tu kob i povijest krvavu // u kojoj su duše kao kamen bile, / te Jude, Pilate i Tiberije, / trnje a putu, kćeri koje cvile... // danas gledano više neg' ranije; / ljudski rod stenje u krvi i bijedi / što nikada mu gorča bila nije, // a još crnja ona što mu slijedi! / (...) / A dvije vjere što njih dvoje časte / spasiti mogu sve na zemlji ljude!”

Latić nije htio ostati nejasan. Kada kažemo ovu rečenicu ne mislimo samo da je odstranio svako licemjre u potrazi za mogućim rješenjem u odupiranju narastajućem zlu. Mislimo tu na ono što nam je u ovom trenutku važnije i čini nam se svrsishodnije. Stradanje Bošnjaka u periodu koji je neposredno iza nas izvršeno je na stravičan način, izvršili su ga Srbi u odsustvu bilo kakvih obzira, potpomognuti su od onih koji danas važe za jako moćne. No, to je samo pjesnička hrabrost da se imenuju pojave. To ne bi bilo vrijedno ove vrste čitanja da nije urađeno na pjesnički maestralan način. Ponavljamo, pjesnički maestralan, jer je sve u ovom epu našlo mjeru. Ukomponovan je ukupan mučni ljudski hod (koji neko zove civilizacija) u kojem je primjereno uravnotežio dostignuća koja dolaze sa različitih strana. Odpoštovao je Dantea pjesnika (nikako ideologa) mada je kao musliman moga tražiti ograde od pisca koji je posljednjeg Božijeg poslanika s.a.v.s. smjestio duboko u pakao kao šizmatika. Ugradio je to u žanr, koji je nekoliko desetina stoljeća bio dominantan oblik izražavanja, kazazio bosanski jezik u strofe vrlo teške za realizaciju.¹

Ostaju pitanja neknjiževne prirode: zašto ovu knjigu prešućuju koji gromoglasno diži glas na daleko skromnija djela? Zašto se, nesumnjivo dobri poznavaoци književnosti, ne susretnu sa ovim djelom i ne iznesu mišljenje o njemu? Zašto svi oni koji vjeruju da je vrijeme pozitivizma davno prošlo robuju istom? Da li je možda lakše pribjeći glorifikaciji djela koja od bošnjačkog stradanja kozmičkih razmjera prave karikaturu, jer to je trend?

Tješi činjenica da je bilo onih koji bi najradije sahranili vječno živog *Kamenog spavača*, da je Vuk Krnjević negativno pisao o romanu *Derviš i smrt*. Njihove bijedne nakane ili elementarno književno neznanje ostali su samo svjedoci jednog ili drugog.

Slobodan sam reći da se slično dešava i sa *Srebreničkim infernom*, nezaobilaznim djelom u književnom viđenju agresije na Bosnu i Hercegovinu.

Na kraju, jako je važno zapisivati bez prizivanja mudrog, ali usljed česte upotrebe banaliziranog,

Bašeskijinog epitafa. Važno je jer svako zapisano zlo samom zlu oduzima snagu. Onaj koji ga namjerava činiti morao bi biti zaleđen pred činjenicom da će mu djela biti prevedena u literaturu a onaj koji zlo trpi lakše podnosi jer nije nastradao ni radi čega. Za one koji ne vjeruju da ima Neko ko sve zapisuje.

I Latić to jasno kaže: "Dok Pisari vjerno zapisuju / što čine čovjekove ruke!"

Mirzet Hamzić

BILJEŠKA

- ¹ Npr. italijanski jezik ima do 10% riječi koji se rimuju za razliku od bosanskog koji ima 2-3%. Kompleksnost strofe, terze rime, ogleda se pored metra u njenoj rimi *aba, bcb, cdc...*

m